

# ÖTEKİLEŞTİRİCİ ÖRGÜTLENMENİN TEHDİT OLARAK GÖRDÜĞÜ DÖRT AHLAKÎ DEĞER: ADALET – HAKKANİYET – EHLİYET VE LİYÂKAT\*

Hüseyin Maraz

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi  
huseyinmaraz78@hotmail.com.

## ÖZET

İnsan ve medeniyetin gelişimi için dört temel ilkeye sıkı sıkıya bağlı kalınması oldukça önemlidir. Bunlar, ehliyet, liyâkat, adalet ve hakkaniyettir. Bu nitelikleri kendisinde barındıran toplumlar bireysel ve kurumsal alanda son derece ileri düzeydedir. Ehliyet ve liyâkatin göz ardı edilerek adam kayırma üslûbunu benimseyen toplumlarda ahlakî bozulmaların olduğu, buna bağlı olarak da ilmî ve fikrî gelişimin sekteye uğradığı malumdur. Bu sebepten Kur'an, insanın insanla ve yaratıcısıyla doğru ve güvenilir bir ilişki kurması için tevhid ve adalet ilkesini insanın vicdanına ve medeniyetin merkezine yerleştirir. Bu hedef, Müslüman bireye, ötekileştirmeye müsaade etmeyen bir zihniyet ile birlikte gelişimi ve ilerlemeyi esas alan bir perspektif sağlar. Çünkü ötekileştirme, hem diğerine yaşam hakkı tanımamaya hem de temel ahlakî ve insanî değerlerin dejenere olmasına neden olan bir sorundur. Değerlerin amacı dışında işlev gördüğü toplumların bağımsız olması neredeyse imkânsızdır. Şu halde adalet, birey ve toplumun gelişimine hız katıp koruyan bir güçtür. Bu bakımdan adalet, hak etmeyi hak edenle eşitlemek değildir. Herkese layık olduğu karşılığı vermektir.

**Anahtar Kelimeler:** Adalet, Ehliyet, Liyâkat, Hakkaniyet, Değer, Ötekileştirme.

## FOUR MORAL VALUES THAT THE MARGINALISING ORGANISATION SEES THEM AS A THREAT JUSTICE, EQUITY, COMPETENCY AND QUALIFICATION

### ABSTRACT

It is very important to held rigidly to four main principles for the development of people and civilisation. These are competency, qualification, justice and equity. The communities which include these principles are at the utmost advanced level in the individual and institutional fields. It is known that there are the moral corruptions in the communities which adapt the style of nepotism without considering competency and qualification, and so the scientific and intellectual developments are interrupted. Thus, The Koran puts the principles of amalgamation and justice in the center of man's conscience and civilisation so that the man can have a correct and reliable relationship with the others and his/her creator. This goal provides a perspective which bases on the development and advancement together with the mentality which doesn't allow the marginalisation to the muslims. Because the marginalisation is a problem which causes not to give the right to live for the others and also, to degenerate the main moral and humane values. It is likely impossible that the communities that the values function except from the goals are to be independent. So the

---

\* Bu makale, 24-26 Mayıs 2017 tarihinde Muş'ta gerçekleştirilen uluslararası "15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye" konulu sempozyumda sunulan bildirinin tekrar gözden geçirilerek yayına hazırlanmasından oluşmaktadır.

justice is a power which accelerates and protects the individual and social developments. From this point of view, the justice is not to equalize the unworthy one with the deserving one. It is to provide what everyone deserves.

**Keywords:** Justice, Competency, Qualification, Equity, Value, Marginalisation.

## Giriş

Din, bir değerler sistemidir ve değerler üzerinden insanın varlık ile ilişkisini dizayn eder. Bu nedenle insanın hemcinsi ile kurduğu ilişkinin ahlakî ve hukukî niteliğini, yaratıcı ile kurduğu ilişkiden bağımsız görmez. İnsanî ve ahlakî değerlerde görülen tahrip ve tavizin yaratıcı ile olan ilişkiye yansımaması bu nedenle kaçınılmazdır. Daha doğrusu insanın diğeriyle kurduğu ilişkide adalet ve hakkaniyete aykırı bir tavrın, ilahî alanda tevhidî hassasiyete hanel getireceği çok da uzak ihtimal değildir. Bu açıdan din, insan ve medeniyetin gelişimi ve hayatın düzenli işleyişi için vicdanen ve hukuken karşı çıkılmayacak temel ilkeler vaz eder. Üstelik bu ilkeler, insanın onur ve izzetinin aynı zamanda hak ve hukukunun muhafaza edilmesini sağlar. Ayrıca ortak insanî ve ahlakî değerler üzerinden din, medeniyeti inşa eder ve bu sayede bütün bireyleri eşitler. Bu yönüyle ahlakî ilkeler, belirli zamana, mekâna, şahıslara veya bir gruba özel değildir.

Çağlar üstü yapısıyla herkes için bağlayıcı ve herkesi kuşatıcıdır. Örneğin adalet, sosyal hayatın en temel ahlakî ve aslî ilkesi olarak sürekli iyidir. Din de bireysel ayrıcalığa, çıkar ve menfaat üstünlüğüne müsaade etmeyen yapısıyla adaleti, hayatın merkezine yerleştirir. Bu sebeple dini bir örüntü veya maske ile adaletle mugâyir her türlü tasarruf, dine ait olmadığı gibi insanî, ahlakî ve hukukî de değildir. Öyleyse insan hak ve hukukunu ihlale götüren her türlü söylem ve eylem fâili kim olursa olsun din veya dinî değildir. Bu doğrultuda makalemizde efendi, şeyh, hazret, hocaefendi vb. nitelikler atfedilen bir zatın, telkin, talimat ve emrini sorgusuz kabul eden kitlelerin her türlü hukuksuzluk, ilkesizlik, onursuzluk ve haksızlığı meşrulaştırabileceği ele alınacaktır. Dolayısıyla evrensel doğru ve ilkelerin en temel ölçüt olması gerektiğine işaret edilecek, bireylerin doğruluk ve haklılığının, temel insanî ve ahlakî değerlere bağlılığı oranında bir hüküm ve değer bildireceği vurgulanacaktır. Fetö özelinde ehliyet ve liyakatin bir millet için tavizi imkânsız üst değer olduğunu belirtmeye çalışacağız.

Nitekim tarih içerisinde yaşanan olaylar dikkate alındığında 15 Temmuz 2016 tarihinde ülkemiz benzeri görülmemiş bir saldırıya maruz kaldı. Bu darbe girişimini benzersiz kılan en önemli unsurlardan biri, insanımızın dini duygularını istismar eden bir örgütün, adalet, hakkaniyet, ehliyet ve liyakat ilkelerini tahrif ederek, hizmet adı altında ve kendi sapkın idealleri doğrultusunda devletin içerisine sızması buradan da ülkemizin egemenlik, özgürlük, istikrar ve huzuruna kastetmesidir. Bunun için medeniyeti oluşturan temel değerler öncelikle zihinlerden akabinde insan hukukunu ilgilendiren alanlardan tedrici olarak izale edilmiştir.

Fetö'nün yıllar süren tahrif faaliyeti ile devletin ve medeniyetin gelişimini sekteye uğratmayı planladığı yaşanan acı tecrübe göstermiştir. Çünkü sayılan temel ilkeleri planlı ve bilinçli bir şekilde dejenere olmuş bir milletin teslim alınması ve edilmesi pekala kolaylaşacaktır. Ötekileştirici örgütlenmenin söz konusu hedefe ulaşmak için dinî görünümlü bir maskeyle her yolu mubah görmesi ve yer aldığı kamusal alanda diğeriyle yaşam hakkı tanımaması temel değerlerin sapkın ve din dışı yorumlanmasına götürmüştür. Bu alandaki sinsi ve takıyyeci yaklaşımıyla kendisine ciddi başarı ve menfaat devşiren örgüt, sahte gücün ve habis bir hırsın esaretine girerek devlet ve milletine tarihî bir

utançla kastetmiştir. Bu süreçte medeniyetin bekası için elzem olan temel değerler, organize bir şekilde tahrif edilmiştir. Öncelikle ahlakî değer bildiren kavramların içi boşaltılmış; sonrasında işlevi ters yüz edilerek ahlakî ve hukukî bir norm olma özelliğini yitirmiştir. Üst değer olan adalet, ehil olanların olması gereken yerde istihdamı iken tahrife uğratılmış bunun neticesinde diğerini yok sayan bir indirgemeye alet edilmiştir. Adalet değerinin aslî işlevini yerine getirememesi ise aksi olan zulmün yer etmesine neden olmuştur.

Bilinmelidir ki bir medeniyetin en önemli kurucu unsuru olan değerler; adalet, hakkaniyet, ehliyet ve liyâkattir. Bu ilkeleri birey, kamu ve bürokrasi vicdanında yerleşik hale getiren toplumlar, ilerlemenin ve medeniyetin öncüsü olmuşlardır. Öyle ki egemenlik ve medeniyetin temeli olan adaleti temin edecek esas dinamik ehliyet ve liyâkattir. Dolayısıyla kamu bürokrasisi başta olmak üzere toplumun bütün alanlarında her iki değeri hâkim kılmak, ilerleme ve gelişmenin itici gücü olmuştur. Bu sayede her bir birey, kendisine, milletine, devletine ve geleceğine inanacak ve güvenecek bununla birlikte hak ve hukukun emniyet altında olduğuna kanaat getirecektir.

Şu halde söz konusu ilkelerin insanî, ahlakî ve dinî değerler olduğu asla unutulmamalıdır. Çünkü Kur'an, bu konuda şu çağırışı yapmaktadır: *Allah size, mutlaka emânetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor! Allah'ın size yapılmasını tavsiye ettiği şey, mutlaka en güzeldir. Şüphesiz Allah her şeyi işiten ve her şeyi görendir.*<sup>1</sup> Şu halde çalışmamızda bu ilkelerin aslî fonksiyonuna vurguda bulunacağız. Temel değerlerin medeniyet inşasındaki rolüne değinerek ötekileştirici örgütlenmelerin bu ilkeleri işlevsiz kılmadaki amacına yer vereceğiz. Bunun için klasik ve modern döneme ait kaynaklardan da yararlanarak konuyu tasvîrî bir metod ve ilave yorumlarla sunacağız.

## 1. Ahlakî ve Dinî Değerlerin Kavramsal Analizi

Allah Teâlâ, dünya hayatında başarılı olmak için insanı spesifik yollara yönlendirmez. Genel kurallar koyarak nasıl başarılı olunacağını gösterir. Dolayısıyla söz konusu kurallar herhangi birine özel değildir. Herkes için bağlayıcı ve geçerli olan genel ilkelerdir. Bunlar insanla birlikte hayatı kolaylaştıran, rafine eden, adaleti sürekli kılan ve hak ihlallerini engelleyen tümel kurallardır.<sup>2</sup> Evrensel ahlakî değerlerin içerisinde öne çıkan dört önemli kavram ise adalet, hakkaniyet, ehliyet ve liyâkattir. Burada biz, sözünü ettiğimiz kavramların öncelikle lügavî ve ıstılâhî anlamına akabinde işlev ve önemine en nihayetinde de ötekileştirici örgütlenmenin sebep olduğu tahrife değinmeye çalışacağız. Diğer yönden başlıkta ötekileştirici örgütlenme tercihimizin nedeni, temel ahlakî ve dinî değerlerin bir grup tarafından bilinçli ve organize şekilde fiili alandan çekilmesidir. Bu nedenle adaletle mugayir her bir eylemin aksi olan kavramı üreteceği (zulüm) ve diğerini dışlamayı beraberinde getireceği aşikârdır. Buna karşın adalet, ehliyet ve liyâkate riayetinin olduğu yerde ötekileştirme ve hak ihlalinin oluşması mümkün değildir. Dolayısıyla birlik, bütünlük, düzen, istikrar ve medeniyeti geleceğe taşımak, hayatın her alanında adaleti ve evrensel ahlakî değerleri egemen kılmak ile mümkün olacaktır.

<sup>1</sup> Nisâ 4/58.

<sup>2</sup> Rabinataj-Azadboni, "Religion and Politics", s. 9.

## 1.1. Adalet

Adalet, lügatlerde, “şeyleri olması gereken yere koymak, terazinin her iki kefesini dengede tutmak, hak ve hukuka riayet etmek (insaf), zulüm ve zorbalığın zıddı, hakikati ortaya koymak, denk ve eşit olmak, eşitlik, tarafsız, dengeli, ölçülü ve doğru olmak” gibi anlamlara gelmektedir.<sup>3</sup> Adil kimse de güç, fiil ve konumunu dengeli ve ölçülü kullanandır.<sup>4</sup> Adalet, hak ile hükmetmektir.<sup>5</sup> Bu yönüyle zulüm ve zorbalığın zıttıdır. Adalet, vicdanlarda yerleşik olan istikamet duygusudur.<sup>6</sup> Bu anlamıyla da batılın zıddı; doğru, gerçek, kesin ve vacip (zorunlu) olan şey demektir. Adl aynı zamanda Allah’ın isimlerinden biridir. Allah için kullanıldığında hak ile hükmeden anlamındadır. İnsanlar için kullanımında ise söz ve hükmünden razı olunan kimsedir.<sup>7</sup> Bundan dolayı adl, istikrar için gerekli olan miktar/orandır. Aşırılık, eksiklik, erteleme ve ihmal etme olmaksızın bilinçli şekilde işlerin yerinde, zamanında, ayarında ve olurunda yapılmasıdır.<sup>8</sup>

İbn Miskeveyh adaleti, ‘iki uç arasındaki orta/denge’ olarak tarif eder. Ona göre adl, fazla olan ile az olanı arasındaki dengeyi sağlayan formel güçtür. Çünkü ona göre bir şeyde aşırılık veya noksanlık o şeyin yapısını bozar. Denge ise şeylerin ontolojik yapısını muhafaza eder.<sup>9</sup> Bu doğrultuda İbn Miskeveyh zalimi, kanunu çiğneyen ve hak sahiplerine hakkını vermeyen olarak tanımlar. Adil kimseyi ise kanunlara uyan ve diğerleriyle ilişkilerinde eşitliği benimseyen olarak izah eder. Dolayısıyla adalet ona göre kanun ve eşitliğe mutâbık hal iken; zulüm, eşitlik ve kanunun sınırlarını ihlaldir.<sup>10</sup> İbn Miskeveyh’in düşüncesinde zulüm, reziletten bir cüz değildir. Bütünüyle rezilettir.<sup>11</sup> Daha öncesinde Aristo da zulmü, hukukî sınırları aşmak olarak ifade etmiştir. Ona göre kötü ve zalim birey, diğerlerinin payını eksik verendir. Dolayısıyla diğerleriyle olan muamelede eşitliğin göz ardı edildiği durumları Aristo, zulüm olarak nitelmiştir. Zalim de bu durumda olması gerekenden fazlasını isteyen kimsedir. Hakkının üstünde talebi olan biri bir başkasının hakkına tecavüz eden ve eşitlik ilkesini çiğneyen kimse konumundadır. Böyle biri ‘bâğî’ yani hakkı olmayan şeyi zulüm ve haksızlıkla talep edendir. Diğer yönden Aristo, kötü insanı, hem kendisine hem de diğerlerine zarar veren olarak tarif eder. Ona göre olgun insan, faziletini kendi çıkarları için kullanmayan dolayısıyla başkaları için istihdam eden kimsedir.<sup>12</sup> Burada vurgulanmak istenen adaletsizlik ile zarar verme aynı anlama gelmektedir. Adalet ise bireysel faydanın yanında sosyal faydayı da temin etmektedir. Kısacası adalet mugayir her tasarruf, zulme neden olduğu için erdem yoksunluğudur.

<sup>3</sup> Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, nşr. Dâru’l İlmi’l Melayin, Beyrut 1987, s. 742-743; Fîrûzâbâdi, Ebu Tahir Muhammed b. Yakub, *Kamûsu’l-Muhît*, thk. Mektebetü-Tahkiku’t Turâs, nşr. Müessesetü’r-Risale, Beyrut 2005, s. 1030.

<sup>4</sup> İbn Miskeveyh, Muhammed b. Yakub, *Tehzîbu’l-Ahlak*, thk. İmad el-Hilâlî, Beyrut 2011, s. 337.

<sup>5</sup> İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l-Arab*, nşr. Dâru’s-Sader, Beyrut 2010, XI, ٤٣١-432.

<sup>6</sup> Fîruzabâdi, *Kâmusu’l-Muhît*, s. 1030; İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, XI, 431-432.

<sup>7</sup> İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, XI, 431-433.

<sup>8</sup> Câhız Ebu Osman Amr b. Bahr, *Tehzîbu’l-Ahlak*, tlk. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed, nşr. Dâru’s-Sahabeti- li’t-Turâs, Tanta 1989, s. 28.

<sup>9</sup> Nacî et-Türkî, *Felsefetu’l-Ahlak beyne Aristo ve Miskeveyh*, nşr. Dâru-Dicle, Ürdün 2012, s. 93.

<sup>10</sup> Türkî, *Felsefetu’l-Ahlak beyne Aristo ve Miskeveyh*, s. 94.

<sup>11</sup> Türkî, *Felsefetu’l-Ahlak beyne Aristo ve Miskeveyh*, s. 96.

<sup>12</sup> Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara 1997, s. 91-93; Türkî, *Felsefetu’l-Ahlak beyne Aristo ve Miskeveyh*, s. 94, 96.

İbn Miskeveyh, adaletin de fazileti olduğunu söyler. Hakiki adaleti o, her halükarda var olmakla izah eder. Bazı iş, durum veya zamanlarda âdil olmak ona göre adalet değil, rezilettir. Şu halde adalet, tavizi mümkün olmayan asıldır. Bu nedenle birey, önemli bir gelir veya mevki, şan, şöhret elde ettiğinde adaletten taviz vermemelidir. Çünkü adalet insanı iyi ve erdemli eyleme yönlendiren bir güçtür. Aristo da adaleti, mahza fazilet olarak görür. Ona göre adalet, insanın başkalarıyla ilgili tasarruflarında ortaya çıkar. Bu açıdan Aristo ve İbn Miskeveyh'de adil ve faziletli yönetici, kamunun maslahatını gözeten, bireyler arasında zulme neden olacak illetleri yok eden ve adaleti bütüne yayan kimsedir.<sup>13</sup> Adaletin bu kuşatıcı mahiyeti, bireylere saygının aşılması anlamına gelmektedir. Adaleti sınırlandırmak ise hak ve hakkaniyete değil bir bakıma güce teslim olmaktır. Fetö tipi ötekileştirici örgütlenmenin uyguladığı formül, haktan ziyade güce teslim olan bireyler ile işlerin yürütülmesidir. Gücün meydana getirdiği ötekileştirme ise adaletten sapmayı ve insaf dışı uygulamalara neden olabilecek zihni kodlanmayı beraberinde getirmiştir.

Oysa adalet gücün değil, bireylerin eşitliğini esas alıp saygılı olmaktır. Birey olarak herkesin eşit haklara sahip olduğunu içselleştirmektir. Fakat burada şu hususun altı çizilmelidir. Adalet, herkesin her konuda eşit olması değildir. Eşitliğin birinin menfaati doğrultusunda bozulması da değildir. Ehliyet ve liyâkat ölçüsünde hakların hak sahibine dengeli taksimidir. Adil olmak bu anlamı gereği bireyin kendisini yasaların ve diğerinin üzerinde görmemesidir. Burada hakkaniyet kelimesi bu ifadeyi karşılayan en ideal kavramdır. Çünkü hakkaniyet, adaletin zirvesidir. Her işte meşruluk, doğruluk, ilkelilik ve ölçülülük ilkesini gözetmektir.<sup>14</sup> Hakkaniyet ile insan, diğeriyle eşit olduğunun farkında olur. Fakat burada eşitlik, ehil olmak anlamında değildir. Eşitlik, bir imkân olarak herkes için aynı değerdedir. İmkân olarak eşitliğin bozulması ise iltimas olmaktadır.

Bu bakımdan adil olmak, bir diğerine ehliyet ve liyâkatı esas alarak eşit muamelede bulunmaktır. Aynı kökten gelen 'muadele' de taraflar arasında eşit davranmaktır. Fakat adalet, eşitlik (müsâvât) değildir. Her hak sahibine hakkını insafı bir şekilde vermek 'adl'dir. Adil ve hakkaniyet ölçüsünde hakların sahiplerine teslim edilmesinde insafı olmaktır. Bir kimsenin hak ettiği ölçüde payını vermek adaletli davranmaktır. Şu halde adalet kelimesinde denge ve ölçü anlamı çok belirgindir. Bu itibarla her işte itidâli ve yeterlilik kriterini gözetmek hem adaletin faal olmasının hem de birey ve toplumun gelişmesinin dinamik gücüdür. Çünkü insanları yetenek ve yeterlilikleri ölçüsünde değerlendirmek ve istihdam etmek her zaman eşitliğe müsaade etmez. Adalet, tek tek bireylere ve bütün olarak kurumlara, hakkın ve sorumluluğun dağıtımında denge ve istikameti gözetmeyi ilzam eder.<sup>15</sup> Bunun anlamı, hayatın her kademesinde denge ve istikameti gözetmektir. İbn Miskeveyh, gerçek manada adil olmayı, adaletin tümel gayesine uygun hareket etmekle gerçekleştireceğini söyler. Ona göre insanlar, münafıkların yaptığı gibi âdil biri gibi gözükebilir. O, gerçek âdili, bütün melekelerini, fiillerini bir hizaya sokan ve diğerini aşmayacak şekilde her birini dengeli kullanan kişi olarak tarif eder. Böyle

<sup>13</sup> Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 91; Türkî, *Felsefetu'l-Ahlak beyne Aristo ve Miskeveyh*, s. 95.

<sup>14</sup> Hayati Hökelekli, "Bir Değer Adalet", *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi (DEM)*, Yıl: 2, Sayı: 5, (ss. 132-137), s. 132-133.

<sup>15</sup> Örneğin mal ve servetin dağılımında eşitlik adalet değildir. Burada hakkaniyet devreye girmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sayed Aliakbar Rabinataj-Ramezan Mahdavi Azadboni, "Religion and Politics: Social Justice as the Quranic Aim", *International Conference on Social Science and Humanity*, IPEDR vol: 5 (2011), s. 9.

birinin öncelikli endişesinin adaleti gerçekleştirmek olduğunu vurgular. İbn Miskeveyh'in adaleti, faziletin tamamı olarak ifade etmesi de esasında ahlak adaletini vurguladığını göstermektedir.<sup>16</sup>

Şüphesiz İslam, hayatın her alanında adaleti emreder. Her türlü adaletsizliği de yasaklar. Adaleti güzel ahlakın ve insan olmanın temel değeri sayar. Kur'an, "Siz ey imana ermiş olanlar! İnsaf ile hakikate şahitlik yaparak Allah'a bağlılığınızda sıkı durun ve herhangi bir kimseye karşı nefretiniz, sizi adaletten sapma günahına itmesin. Adil olun: bu, Allaha karşı sorumluluk bilinci duymaya en yakın olan (davranış)tır. Ve Allaha karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun..."<sup>17</sup> hitabında bulunarak adaleti hayatın merkezine yerleştirir. Bunun yanında Kur'an, her insanın hükümde, fiilde ve sözde adil olmasını ister. "...bir görüş belirttiğinizde, yakın akrabamıza (karşı) olsa da adil olun"<sup>18</sup> ayeti sözde adaleti; "...eğer hükmedersen aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah adalet sahiplerini sever,"<sup>19</sup> ayetinde ise hükümde adaleti emreder. Zira hem söz hem de hüküm (kalem), kamu yönetiminde idarecilere yön verecek etkili bir güçtür. Fetö tarzı ötekileştirici örgütlenmelerde her iki gücün amacı dışında kullanılması, eşitlik ve hakkaniyet ilkesinin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Aslında bu durum, gücün kutsanarak diğeri için tehdit unsuruna dönüşmesidir. Adaletin en önemli işlevi ise gücün, hikmet ve hakkaniyet ölçüsünde kullanılmasıdır.

Sonuçta adaleti iki farklı kategoride ele almak gerekmektedir. İlk olarak resmî (kanûnî-formel) adalet, herkesi kanun önünde eşit sayar. Hiç kimsenin kanun önünde bir ayrıcalığı yoktur. Diğeri de paylaşımcı (disruptive) adalettir. Bu adalet türü ise ehliyet ve liyâkate göre bireyleri ayırıştırır. Bu alanda bütün insanlar eşit değildir. Bazıları diğerlerine oranla daha fazla sorumluluk, buna bağlı olarak da daha ayrıcalıklı haklar elde ederler.<sup>20</sup> Adaletin paylaşımcı adaletle en uygun olan anlamı, 'şeyleri layık olduğu yere koymak'tır. Dolayısıyla eşdeğer yetenek ve yeterliliğe sahip olmayan bireyler eşit bir muamele görmemelidir.<sup>21</sup> Bu bağlamda Kur'an, yakınlığa göre değil de; yeterliliğe göre hakkın paylaşımına şu ayetle iştirak etmektedir. "Siz ey imana ermiş olanlar! Sizin, ebeveyninizin ve akrabalarınızın aleyhine de olsa, Allah rızası için hakikate şahitlik yaparak adaleti gözetmeye azmedin. O kişi zengin de olsa fakir de olsa, Allah'ın hakkı onların her birinin hakkının önüne geçer. Öyleyse, kendi boş arzu ve heveslerinize uymayın ki adaletten uzaklaşmayasınız. Çünkü hakikati çarpıttırsanız, bilin ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır."<sup>22</sup> Öyleyse adalet, bir kimseyi olması gereken yerde istihdam etmektir. Zulüm ise bir kimseyi olmaması gereken yerde istihdam etmektir.

Adaletli kimse hukuka riayet eden, kendi yetki ve kapasitesini aşan görevlere talip olmayan, kendi payına razı olan ve bu sayede her daim haklı olan kimsedir. Adil olmayan kimse ise iyi ve menfaatine olan şeylerden daima fazlasını talep eden, hak ve hukuku ihlal eden ve haksız olan kimsedir.<sup>23</sup> Bu doğrultuda Farâbî, adaletin, şehir halkının ortak olduğu iyi şeylerin paylaşılmasında ve sonra da bölüştürülen şeylerin korunmasında gerçekleşeceğini söyler. 'Ortak iyi' ile o, güven, servet, şeref,

<sup>16</sup> Macid Hadduri, *İslam'da Adalet Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, Yöneliş yayınları, İstanbul 1999, s. 132-133.

<sup>17</sup> Maide 5/8.

<sup>18</sup> En'am 6/152.

<sup>19</sup> Maide 5/42.

<sup>20</sup> Rabinataj- Azadboni, "Religion and Politics", s. 9.

<sup>21</sup> Mehmet Birsin, *İslam Hukukunda İnsan Hakları Kuramı*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 365.

<sup>22</sup> Nisa 4/135.

<sup>23</sup> Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri*, AÜİFV Yayınları, Ankara 1980, s. 113.

rütbe, makam, menfaat vs. her şeyi kasteder.<sup>24</sup> Şu durumda her birey liyâkatine göre bu güzel şeylerden istifade etmelidir. Farâbî, bir kimsenin hakkından fazlasını almasını, kent halkına zulüm olarak niteler. Ona göre ortak iyilerde oluşan hak ihlalleri, zulmün temel faktörüdür.<sup>25</sup> Fetö tipi ötekileştirici örgütlenmelerde ortak iyiler, başarı ve liyâkate göre değil de grup içi itaat ve sadakate göre dağıtılmıştır. Bu haksız taksim, menfaatlerin adaletsiz paylaşımını beraberinde getirmiştir. Fetö'nün benimsediği menfaat ahlakı, temel ahlakî değerlerin tehdit olarak görülmesine neden olmuştur.

## 1.2. Hakkaniyet

'Hak' kelimesi lügatlerde 'layık, reva, uygun, hak etme' anlamına gelmektedir. 'Ben hayır yapmaya layığım (mahkûk)', cümlesinde bu anlam görülmektedir.<sup>26</sup> Kur'an da bu anlama yer vermektedir. *Kendisine yaraştığı üzere Rabbinin buyruğunu dinlediği zaman*<sup>27</sup> ayetinde bir şeyin uygun ve yaraşır olmasına işaret söz konusudur. '*Hakka aleyke en tefale*' cümlesi 'bunu yapmak sana yaraşır', 'bunu yapmak senin hakkındır' (hakîk) anlamındadır.<sup>28</sup> '*Hakîkun aleyye*' terkihi, '*vâcibun aleyye*' anlamında 'bu iş bana uygun oldu, bu iş bana zorunlu oldu' demektir. 'Senin şöyle yapman haktır' demek, işin zorunlu olarak yapılacağı anlamına gelir. Nitekim Araplar, 'benim bu işi yapmam üzerime haktır' dediklerinde zorunlu ve kaçınılmaz olma anlamını kastederler.<sup>29</sup> Hak ve vacip kelimeleri burada ortak anlama sahiptir. Bu yapısıyla hak, zorunlu, sabit, gerçek, doğru ve layık olma anlamındadır.<sup>30</sup> Hak, ilme ve gerçeğe mutabık olan mutlak doğrudur. Fakat doğru, hükmün vakıaya uygun olması iken; hak, vakıanın hükme mutabık olmasıdır. Şöyle ki bir hükmün doğru olması vakıaya uygun olmasına bağlıdır. Bir şeyin hakikati ise sabit olan hükme uygun olmasıdır.<sup>31</sup> Buradan hareketle 'hak' evrensel ilke ve doğrulara -hükümlere- olgunun muvâfakatıdır. Cürcânî de (h.819/m.1413) hakkı, inkârı mümkün olmayan gerçek/sabit olarak tanımlar.<sup>32</sup> Dolayısıyla hakkaniyet, haksızlıktan kaçınma anlamında kesin doğruluğu ifade etmektedir.<sup>33</sup>

Hak, adaletin bir birimi olarak bireylerin güven ve güvenilme duygularını içine alan bir değerdir. Bu anlamda adalet, hak ve hukuku gözetme ve herkes için yerine getirme anlamı taşımaktadır. Bu aynı zamanda bireylerin aynı ortamda uyum içerisinde yaşaması ve faaliyet göstermesini temin etmektedir. Sosyal hayatta hak, borç ve ödev arasında birbirini gerektiren bir ilişki vardır. Her hak

<sup>24</sup> Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed Farabi, *Füsulu'l-Medeni*, çev. Hanifi Özcan, DEÜ Yayınları, İzmir 1987, s. 53.

<sup>25</sup> Farâbî, *Füsulu'l-Medeni*, s. 53.

<sup>26</sup> Cevherî, *Sıhah*, s. 267; Firûzabâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, s. 874; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, thk. Mustafa Hicazi, nşr. et-Turâsu'l-Arabî, Kuveyt 1990, XXV, 169-170; Şevki Dayf, *Mu'cemu'l-Vasît*, nşr. Mektebetu'ş-Şurûku'd-Düveliyeye, Kahire 2003, s. 187.

<sup>27</sup> İnşikak 84/2.

<sup>28</sup> Cevherî, *Sıhah*, s. 267; Firûzabâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, s. 875; Dayf, *Mu'cemu'l-Vasît*, s. 187-188.

<sup>29</sup> Cevherî, *Sıhah*, s. 267; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 51; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXV, 169; Dayf, *Mu'cemu'l-Vasît*, s. 187.

<sup>30</sup> İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 51; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXV, 170.

<sup>31</sup> Cürcânî, Muhammed Şerif, *Mucemu't-Târifat*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, nşr. Dâru'l-Fâdile, Kahire 2004, s. 79.

<sup>32</sup> Cürcânî, *Târifat*, s. 79.

<sup>33</sup> Hadduri, *İslam'da Adalet Kavramı*, s. 23.

kendisiyle birlikte bir ödevi beraberinde getirir. Bu ödev, başkalarının aynı hakka sahip olmasına saygı göstermektir. Çünkü herkesin hak sahibi olduğu fakat hiç kimsenin ödevi olmadığı toplumlarda karşılıklı haklar ve saygı yerine anarşi ve kaosun hâkim olacağı malumdur.<sup>34</sup>

Adalet, hak olanı korumayı ve uygulamayı içerirken; zulüm hak olanı çiğnemek ve ihlal etmektir. Adaletin Allah, insan ve evren denkleminde her şeyin kendine özgü yeri ve konumu olduğunu ifade eden epistemik bir tabanı vardır. Daha doğrusu 'yerindelik olgusuyla' insanın diğeriyle kurduğu ilişkide bir yönden eşit yani denk oluşu; diğer yönden hak ediş farklılığına atıfta bulunmaktadır. İnsanın diğer insanlara veya kendisine karşı doğru ve hakkaniyet taşıyan fiilleri adl iken; tam tersi tutum ve davranışları zulümdür.<sup>35</sup> Kur'an, bu hususa şu ayetlerle iştirak etmektedir. "*Ancak insanlara zulmedenlere ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere ceza vardır. İşte acıklı azap bunlardır.*"<sup>36</sup> "*Sonra Kitab'ı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan insanlardan kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.*"<sup>37</sup> Ayetlerde insanları öne geçiren bir takım ayrıcalık ve meziyetlerin olduğu ifade edilmektedir. Bu aynı zamanda birtakım imtiyazların hak edildiği anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla dünyevî ve uhrevî ölçekte hak edilerek elde edilen yetki tamamen hayır iken; zulüm ve haksızlıkla elde edilen menfaat, hak edilmiş cezadan başka bir şey değildir.

Görüldüğü üzere hak ederek elde edilen bir mevki, hayrın ve iyinin kaynağını oluşturmaktadır. Bu aynı zamanda yerindelik ve uygunluk denetimini gerektirir. Özellikle insanların vicdan ve zihinlerinde mevcut adalet ve doğruluk kavramları hakkın iç denetimine bir yöneliştir. Bu açıdan adalet, hak ile hükmetmektir. Tarafların kimlik ve konumlarını değil; haklılığını esas alan bir yasaya tabi olmaktır. Bunun için hak talebinin, hukukî, vicdanî ve akli bir temele dayanması esastır.<sup>38</sup> Fiil ve diğeriye etki edecek tasarruflarda ahlakî bir gaye taşımak, insaf ve hakkaniyettir. İnsaf ve hakkaniyetli biri sadece kanun önünde değil, vicdanı huzurunda da adaletli biridir. Ayrıca insaf, meşru adaletin sebep olabileceği hatayı bir şekilde düzeltmektir. İnsaf ve hakkaniyet, bu anlamda kanunun düzeltilmesidir. Hakkaniyet, kanunun erişemediği veya her zaman müdahale edemediği hususlara uygulanan vicdanî bir değerdir.<sup>39</sup>

Esasında hakkın olduğu yerde hak ihlallerinin de olabileceği fikrinden hareketle bu yaklaşım vicdânî bir yargıya işaret etmektedir. Hak ihlallerine engel olmak için de öncelikle ölçü ve ilkelerden hareket edilmelidir. Bunun için bireyler arasında eşitlik ilkesi temel değer olmalıdır. Bu eşitlik anlayışında bireyin kimliği veya bir gruba aidiyeti değil; yetenek ve bilgisi merkeze alınmalıdır. Çünkü bireysel yetenek ve donanımı dikkate almayan bir eşitlik anlayışı zati itibariyle en büyük eşitsizliktir.<sup>40</sup> Kur'an, bu duruma şu ayetle açıkça işaret etmektedir. "*Ve yine Allah (size başka) iki insan örneği veriyor: Onlardan biri, hiçbir iş elinden gelmeyen bir dilsiz ki, efendisinin sırtında gerçek bir yük; öyle ki, beriki onu hangi işe koşsa olumlu bir sonuç alamıyor. Peki, işte böyle biri, doğru ve hakça olanın*

<sup>34</sup> Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 84.

<sup>35</sup> Birsin, *İslam Hukukunda İnsan Hakları Kuramı*, s. 368.

<sup>36</sup> Şura 42/42.

<sup>37</sup> Fatır 35/32.

<sup>38</sup> Birsin, *İslam Hukukunda İnsan Hakları Kuramı*, s. 369.

<sup>39</sup> Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri*, s. 113.

<sup>40</sup> Hasan Elik, *İnsan Eksenli Din*, İfav Yayınları, İstanbul 2011, s. 196.



yapılmasını emreden ve kendisi de dosdoğru bir yolda yürüyen (bilge bir) kimseyle hiç bir tutulabilir mi?”<sup>41</sup> Kur’an’ın temel vurgusu ehliyet ve liyâkatin ölçüt alınması yönündedir. Çünkü bu ölçüt, bütün insanlığın ortak değeri olarak medeniyet inşasının aynı zamanda dünyevî huzur ve istikrarın aslî unsurudur.

### 1.3. Ehliyet ve Liyâkat

‘Ehliyet’ sözlükte, yetki, liyâkat, yeterlilik vb. anlamlara gelen bir kelimedir.<sup>42</sup> İnsanın bir şeye ehil olması, söz konusu şeyin var olmasına kendisinin yetkin olmasıdır. Şerî dilde ise birey adına meşru hakların leh ve aleyhinde uygun olması anlamına gelmektedir.<sup>43</sup> Bir kimsenin bir şeye ehil olması söz konusu şeyin artık zorunlu ve hak edilmiş olduğunu gösterir.<sup>44</sup> İş ve yönetim erbabı kimseler için ehil kelimesinin kullanılması da salâhiyet ve lâıyk olma anlamını içermektedir.<sup>45</sup>

Liyâkat ise ‘bir şeyin uyması, yakışması, ilişkili ve uygun olması’ anlamına gelmektedir. Örneğin, “elbisenin olması” (*lâga bihi es-sevb*) ‘kişiye yakışması ve uygun olması’ anlamındadır. “Bu iş sana uygun değil” (*heze’l emru la yelîgu bike*) denildiğinde iş ile kişi arasındaki ilişkisizlik ve uygunsuzluk vurgulanmaktadır.<sup>46</sup> Ötekileştirici örgütlenmelerde değerler alanını oluşturan ahlakî kavramların yorumlanabilir oluşu anlam dışı uygulamaların nedeni olmuştur. Örneğin, liyâkat, iş ile işe ehil olan birey arasındaki ahlakî uygunluk ilişkisi iken; ötekileştirici örgütlenmelerde sorgusuz itaat ile işin birlikteliği söz konusudur. Bu durum, kaçınılmaz olarak birey ile işe bağlı görev ve amacın arasında bir uyumsuzluğun oluşması anlamına gelmektedir.

Ancak ehliyet ve liyâkat kavramı, kendisine nispet edilen şeyin, emniyet içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü bir şeye layık ve ehil olma, söz konusu şeyin güvende olduğuna işaret etmektedir. Örneğin, Fetö’de görüldüğü gibi soruları önceden sızdırılması ile bir mesleğe atanan görevliye tevdi edilen sorumluluk emniyette değildir. Emniyette olmayan bir sorumluluğun, amacı dışında bir görev icra edeceği rahatlıkla söylenebilir. Oysa İslam, görev ve sorumluluğu birey veya devletten önce Allah’ın emaneti kabul eder. Allah’ın emaneti de yüce değerinden dolayı yalnızca ehil olan kimselere verilebilir. Ehliyet ve liyâkatin zıddı ise bu durumda ihanet ve iltimastır. Kamu bürokrasisinin geleneksel hastalıklarından ve yolsuzluğun alt dallarından olan kayırmacılık/iltimas, işe alma ve yükselişte memuriyet kadrolarının ganimet gibi yandaşlar arasında dağıtılması ve süreç içerisinde taraftar olacak kadroların oluşturulması olarak bilinmektedir. İltimas, siyasal sistemde ve kamu yönetiminde ciddi bir yozlaşma nedeni olarak kabilecilik zihniyetidir.<sup>47</sup> Buna göre dört farklı kayırma örneğinden söz edilebilir.

1. İltimas/torpil: Kamusal atamalarda liyâkat ilkesinin yerini akrabalık, hemşericilik, grupçuluk gibi faktörler almaktadır.

<sup>41</sup> Nahl 16/76.

<sup>42</sup> Ali Bardakoğlu, “Ehliyet”, *DİA*, İstanbul, X, 534-535.

<sup>43</sup> Muhammed Ali et-Tahanevî, *Keşşafu-İstilahî’l-Funun ve’l-Ulum*, thk. Ali Dahruc, tkd. Refik el-Acem, Beyrut 1996, I, 287.

<sup>44</sup> Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kuveyt 1993, XXVIII, 42.

<sup>45</sup> Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, XXVIII, 45.

<sup>46</sup> Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, thk. Abdulkerim el-İzbâvî, Kuveyt 1990, XXIV, 369.

<sup>47</sup> Mutlu Yıldırım, “Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve Meritokrasi”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2013, ss. (353-380), s. 358.

2. Nepotizm: Göreve bağlı nitelik ve yeterlilikleri göz önüne almaksızın sadece yakın ilişkiyi esas alan kayırmacılık şeklidir.

3. Kronizm: Bir kimsenin, dostluk, arkadaşlık, taraftarlık ilişkisiyle göreve atanmasıdır.

4. Aracılık: Nüfus sahibi birinin rızası, onayı ve isteğiyle bir kimsenin istihdam edilmesidir.<sup>48</sup>

Dışlayıcı örgütsel yapılarda özellikle kamu görevlendirilmelerinde yukarıda zikredilen dört kayırma tarzına rastlanılmaktadır. Bütün bu kayırma şekillerine zıt olan ahlakî ve hukukî kavram hiç kuşkusuz ehliyet ve liyâkattir. Çünkü ehliyet ve liyâkat, bireyin kimliğinden öte bilgi ve becerisinin dikkate alınmasıdır. Aynı zamanda her iki değer, öznel ve kişisel bir ölçüt olmanın ötesinde evrensel birer ilkedir. Şu halde nepotizm ve kronizm tarzı örgütlenmeleri engellemenin yolu, bütün kurumsal ve kamusal alanlarda ehliyet ve liyâkatı hâkim kılmaktır. Sosyal bir hastalık olan nepotizm tarzı örgütlenmelerin iş ve faaliyet alanında ciddi sorunlara yol açtığı yaşanan tecrübe ile sabittir. Öyleyse medeniyetin inşası ve geleceğe güvenle taşınması için yapılması gereken ehil olanlara görev ve ödevlerin emanet edilmesidir. Ancak bu şekilde olursa birey, toplum ve milletin bütününe kapsayan hayır ve iyilik var edilecektir. Daha doğrusu işin ve görevin emin ellerde olması insana sunulan en yüce hizmeti oluşturacaktır. Şu kadar ki nepotizm ve kronizm tarzı örgütlenmelerde fayda, dar alana sıkışırken; ehliyet ve liyâkat esas alındığında alanı genişlemekte hatta uzun zamana yayılmaktadır. Yerleşik hale getirilen emanet ve ehliyet bilinci ile bireylerin vicdan, bilgi ve becerileri korunmuş olmaktadır.

Bu itibarla Maverdî, yönetimi altında olan kimseleri korumanın önemini vurgulamak için Allah'ın emaneti ifadesini kullanmaktadır. Allah, yönetilenlerin hak ve hukukunu korumayı yönetenlere emanet etmiştir. Çünkü insanların yararına olan her şey yönetenlerin faydasına iken; onların zararına olan şey de kendilerinin zararındır. Şayet bir yönetici istikamet üzere değilse orada halkın durumu bozulmuştur.<sup>49</sup> Bu bakımdan Maverdî, yöneticinin küfür üzere kalabileceğini fakat zulüm üzere kalamayacağını söyler.<sup>50</sup> Bu bağlamda Kur'an, her halükarda adaleti emreder ve sosyal hayatın düzen içerisinde işleyişini adaletin egemen kılınmayla ilişkilendirir. "*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan bir davranıştır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.*"<sup>51</sup> Bu ayette, adil olmak, hakikati dile getirmek, zulme sebep olacak eylemlerden uzak durmak, adaletsizliğin Allah'a isyana götürebilecek olması ve her hukuksuzluğun hesabının bir gün sorulacağı vurgulanmaktadır. Buna dayanarak denilebilir ki, adalet hiçbir şeye feda edilemez. Adalette görülen taviz, hak ve hukukta ciddi ihlallere neden oluşturur. Nitekim Fetö tipi ötekileştirici örgütlenmeler, taviz vererek varlığını sürdüren organize ve tekdüze yapılardır. Çünkü makam ve mevkilerin bir örgütün müntesipleri arasında pay edilmesi ve diğerini baskı politikasıyla yıldırma, adalet, hakkaniyet ve liyâkatten taviz vermekle mümkündür. Bu sebeple örgüt, bu ahlakî ilkeleri yeniden yorumlayarak hedefe ulaşmak için

<sup>48</sup> Yıldırım, "Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve Meritokrasi", s. 359.

<sup>49</sup> Ebu'l-Huseyn Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Maverdî, *Teshilu'n-Nazar ve Tacilu'z-Zafer fi-Ahlaki'l-Müluk*, thk. Muhyi Hilal Serhan-Hasen es-Saati, Beyrut (ts.), s. 76.

<sup>50</sup> Maverdî, *Teshilu'n-Nazar*, s. 85.

<sup>51</sup> Maide 5/8.

konjonktürel bir anlama büründürmüştür. Bu aşamada anlamı bozulan kavram, düşünce ve eylem alanında ciddi haksız ve hukuksuz tasarrufları beraberinde getirmiştir. Bu ise İslam'ın insanî ve ahlaki değerlerine taban tabana zıttır. Çünkü İslam, öncelikle can, akıl, din, mal ve ırz dokunulmaz sayar ve bu değerleri bütün bireylere mal eder. Adalet dışı her türlü tasarruf da insanın onur ve izzetine yönelik bir saldırı niteliği taşımaktadır. Oysa İslam, adalet dinidir ve adaleti yüce bir değer ve sosyal kanun kabul eder. Bu düsturu Kur'an, şu şekilde vurgulamaktadır. *“Allah, adaleti ve iyiliği (adaletle muameleyi) emreder...”*<sup>52</sup> *“Allah, size emanet edilen (şey)leri ehil olanlara tevdi etmenizi ve her ne zaman insanlar arasında hüküm verecek olursanız adaletle hükmetmenizi emreder. Allah'ın size yapılmasını tavsiye ettiği, mutlaka en güzel (şey)dir: Allah, kesinlikle her şeyi işitendir, her şeyi görendir.”*<sup>53</sup> Ayette, bu emre aykırı her hareketin sosyal düzeni sarsacağı ve adaletin hâkim olmadığı her işin zorbalığı üreteceği zımnen ifade edilmektedir.

Hz. Peygamber'in, hem 'emanetlerin ehil kimselere verilmediği bir düzende toplumsal kıyamet kopmuş demektir' anlamındaki hadisi<sup>54</sup> hem de 'adaletten ayrılıp zulme yönelenlerin kıyamet günü karanlıklar içerisinde olacağı' ifadesi, ehliyet ve liyâkatin önemini vurgulamaktadır.<sup>55</sup> Hatta bir başka hadisinde: *“Müslümanları yönetme işini üstlenen kişi, bir kimseyi kayırarak göreve getirirse, Allah'ın laneti onun üzerindedir. Allah onun ne nafîle ne de farz ibadetini kabul eder ve nihayet onu cehenneme sokar”*<sup>56</sup> buyurmaktadır. Çok açık bir şekilde sosyal nizamı bozacak olan her haksız ve hukuksuz eylemin fitne olduğu bunun ise Kur'an'da adam öldürmekle eşdeğer tutulduğu görülmektedir. *“Fitne, öldürmekten daha büyük bir günahtır.”*<sup>57</sup> Çünkü burada iç içe geçmiş birden çok suç ve günah bir aradadır.

1. Allah'ın emanetine ihanet edilmiştir.
2. İnsanların hak ve hukuku çiğnenmiştir.
3. Görev amacı dışında kullanıldığından zulme neden olmuştur.

4. Toplumsal vicdanı rahatsız eden bir eylem olması itibarıyla de emniyet zedelenmiş ve fitne yayılma imkânı bulmuştur. Şu halde ister adına ödev diyelim isterse görev, insana emanet edilen herhangi bir sorumluluk zulmün aracına dönüşmemelidir. Ötekileştirici örgütlenmelerde bu dönüşümün hızlı ve yıkıcı olduğu söylenebilir. Nitekim bir grubun hareket tarzı nepotizm tarzı bir örgütlenme ise burada zulmün yerleşik hale geleceği çok nettir. Çünkü iltimas ile emanetin birlikte olması ontolojik olarak mümkün değildir.

Şu halde emanet, sadece eşya ve nesne ile sınırlanamayan; görev, sorumluluk, makam ve hatta nesillerin istikbalini hazırlamaya varıncaya kadar birçok birimi kapsayan bir kavramdır. Mâturîdî, emaneti, tevdi edilen maddî ve manevî her şey olarak anlar. Buna göre emanet lafzı, sadece maddî olan şeyleri değil aynı zamanda manevî olan sorumluluk, bilgi, güç, yetki, insanî ve ahlakî nitelikleri

<sup>52</sup> Nahl 16/90.

<sup>53</sup> Nisa 4/58.

<sup>54</sup> Buhari, İlim, 2.

<sup>55</sup> Müslim, Birr, 56.

<sup>56</sup> Ebû Bekr el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, nşr. Dâru'l-Fikr, Beyrut h.1412, V, 418.

<sup>57</sup> Bakara 2/217.

de içerisine alır.<sup>58</sup> Aynı zamanda insana tevdi edilen bütün maddî ve manevî emanetlerin ciddi bir şekilde gözetimini, doğru ve hakkaniyet ölçüsünde kullanımını ifade eder.

Fahreddin Râzî de Nisa 58. ayette geçen emanet kavramını birkaç açıdan inceler. Ona göre emanet, maddî veya manevî birine emanet edilen her şeyi kapsamaktadır. O, insanın, kendisiyle, Allah ile ve diğer insanlarla ilişki içerisinde olduğunu söyler. Her üç varlık alanında emanete riayetin gözetilmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre emanet olarak alınan herhangi görev, sorumluluk veya gücün adil ölçülerde ve yerinde kullanılması gerekir.<sup>59</sup> Diğer yönden Râzî, emaneti insan hayatının bütün kademelerine yayar. Ona göre insanın şahsı, fiilleri, dinî hayatı ve diğerleriyle olan ilişkilerine varıncaya kadar hayatın her alanında emanete riayet öne çıkmalıdır. Örneğin, kişinin şahsıyla alakalı olarak, dilin emaneti yalan, iftira, dedikodudan uzak durmaktır. Gözün emaneti, harama göz dikmekten kaçınmaktır. Kulağın emaneti, kendisini ilgilendirmeyen işlere kulak kabartmamaktır. Ayrıca o, ahirette kendisine zarar verecek eylemlerden uzak durmasını emanete riayet olarak anlar.<sup>60</sup>

Râzî, Allah'ın emanetleri ehline vermeyi Allah'ın çok yüce ve onurlu bir iş olarak gördüğünü bildirir. Bu minvalde Allah'ın yerin ve göğün taşımaktan çekindiği emaneti insanın yüklendiğini<sup>61</sup>, insanın kendisine tevdi edilen emanetlere karşı son derece hassas davrandığını<sup>62</sup> söyleyerek O'nun katında emanetin çok değerli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in 'emin olmayanın imanı olmayacağına' dair sözünü aktararak, emniyetin ciddi bir hassasiyet olduğuna vurguda bulunur.<sup>63</sup> İnsanın diğer insanlarla olan ilişkilerinde emaneti ise Râzî, ölçü ve tartıda hakkaniyeti gözetmek, insanların ayıplarını araştırmamak, yönetici konumunda olanların adaleti hâkim kılması, ulemanın halka batıl işleri ve taraftarlığı aşlamaması, onları doğru ve hakikate yönlendirip, ahirette faydasına olacak amel ve eylemlere yöneltmesi olarak izah eder.<sup>64</sup>

Sonuç olarak, adalet ve hakkaniyet noktasında son derece hassas olunacak faaliyet türü, görev dağılımıdır. Bu alan, devletin, milletin ve medeniyetin gelişimi ve geleceğe güvenli bir şekilde taşınması için son derece hayati önem arz etmektedir. Hatta işleri uzmanına tevdi etmek için bir dini, milli veya etnik bir birliktelik dahi aranmamalıdır. Mâturîdî, İbn Abbas'tan nakille işlerin kimlere emanet edileceği hususunun müphem olduğunu söylemektedir. Şu durumda inanan veya inanmayan her bir kimse bilgi, tecrübe ve yetisine göre lâyık olduğu işi yapmalıdır.<sup>65</sup> Aksi halde görev dağılımında 'bizdencilik' algısıyla iltiması devreye sokmak ve böylece ehil olmayan birini önemli bir göreve tayin etmek hukuksuzluk, işlerde aksaklık, tembellik ve sabitenin yerleşmesinin esas nedenidir. Aynı zamanda grup hukuku denen bir zihniyetin türemesiyle kendi ait olduğu sınıfın dışında yer alana karşı 'biz' farkındalığının yerleşmesi zorlaşır. Çünkü grup içerisinde hukuksuzluğun ve haksızlığın dini bir motivasyon ve bir kutsal liderin direktifleriyle yasal bir örgü ile işlenmesi daha

<sup>58</sup> Mâturîdî, Ebu Mansur Muhamed b. Muhammed, *Tevlatu'l-Kur'an*, thk. Mücdî Basillum, nşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, III, 221.

<sup>59</sup> Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Kebir*, nşr. Dâru'l-Fikr, Beyrut 1982, X, 143.

<sup>60</sup> Razi, *Tefsiru'l-Kebir*, X, 143.

<sup>61</sup> Ahzab 33/72.

<sup>62</sup> Maide 5/32.

<sup>63</sup> Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, X, 143.

<sup>64</sup> Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, X, 143.

<sup>65</sup> Mâturîdî, *Tevlatu'l-Kuran*, III, 222.

kolay hale gelebilmektedir. Bu aşamadan sonra birey, sorumluluk bilinci ve milli şuur halini terk ederek grup menfaatini önceleyebilir. Bu ahlakî ve hukukî sapma, işlerin denge ve düzeninde bozulmanın varlığına işaret etmektedir. Nitekim adaleti merkeze almayan güç ve yetkinin zulme evrileceği kaçınılmaz sondur.

## 2. Değerlerin Tahrifinde Kapalı Grup Psikolojisi

Ötekileştirici örgütlenmenin zaman içerisinde devletin kamu birimlerinde uygulamaya çalıştığı teknik tahribat, adalet ve liyâkatin tahrif edilmesine denk gelmektedir. Hedef ve engel ikilemini sürekli yaşayan ve bunu da batıl bir cihadî üslupla örüntüleyen örgüt, dinin ve insanlığın evrensel değerlerini tahribata yönelmiştir. Bunun için de hedefe ulaşmayı engelleyecek bütün değer ve asılları, gayri ahlakî ve hukukî yöntemlerle dejenere etmiştir. Dolayısıyla ‘ötekileştirici örgüt’ engel olarak gördüğü bütün dinî, millî ve ahlakî değerleri yok edebilecek veya en azından tahrip edebilecek bir oluşumu üretmiştir. Aynı zamanda örgüt, grup içi dava kutsamasıyla müntesiplerini sürekli hedefe kitlemiştir. Kendi bağlı bulunduğu grubun kimliği dışında hiçbir hüviyete hak tanımayan örgüt, bu aşamadan sonra bir alete dönüşmüştür. Böylece her komutu sorgulamaksızın ve akletmeksizin yerine getirmeye güdülenen yeni kimlikler, ötekileştirdiği diğerini grup idealleri için tehdit olarak görmeye başlamıştır. İşte 15 Temmuz darbe girişimi bu tarz bir nevrozun ürünüdür. Kendisini, değerlerini, millî ve dinî ideallerini hiçe sayacak kadar çıldırılmış bir kimliğin sonrasında neler yapabileceğini yaşanan tecrübe göstermiştir. Le Bon’un ifadesiyle grup, bir ideolojik aygıt dönüştüğünde görüş, düşünce ve inançlar artık akıl ve muhakeme yoluyla değil de telkin yoluyla kabul ettirilmeye başlanır. Bu durum yeni bir tutumun varlığını baskılar. Bunun en basit ve teknik tabiri, hoşgörüsüzlüktür. Kendi inanç ve düşüncesinin doğruluğunda asla şüphesi olmayan grup, tahakküm edici ve mutaassıptır. Artık itiraz, tartışma ve münazara yeteneği kaybolmuştur. Hatta itiraz ve sorgulamaya tahammülsüzlük üst düzeydedir.<sup>66</sup>

Artık örgüt içerisinde birey, kolay savrulabilen bir fanatiğe dönüşmüştür. Haddizatında fanatizm, aklın yokluğundan ziyade sınırlı ve doğal olmayan bir akıldır. Deleyre, bu duruma dair şunu söyler. “Hurafe hak dine nasıl yakınsa fanatizm de haklı inanca yakındır. Bu nedenle tehlikeli bir güçtür.” Ona göre fanatizm, hakikatin yörüngesinde hareket eder. Hakikate, gerçeğe yakınlık ve rasyonaliteden yoksun olan bir ikna gücü aşılar. Bu aynı zamanda doğru ile yanlışın karışması demektir. Bu yüzden yanlış ile doğrunun birbirine karışması mutlak bir cehaletten daha kötüdür.<sup>67</sup> Le Bon’a göre de örgüte bağlı olan birey, artık hipnotize olmuş biri gibidir. Hareketler bilinçli olmaktan uzaklaşmıştır. Fakat bazı yetiler köreltiği halde bazı yetenekleri harekete geçirilmiştir. Bu süreçte bireye yapılan telkin ile istenilen şekle girebilen bir varlık oluşmuştur. Çünkü bütüne yapılan telkin, etki bakımından bireye yapılandan çok daha fazladır. Üstelik grup içerisinde bu telkine karşı koyabilecek güçte birinin olması pek azdır. Aklî muhakeme gücünden yoksun bireyde oluşan yeni hal ise şunlardır:

### 1. Bilinçli kişiliğin kaybolması

<sup>66</sup> Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, trc. Yunus Ender, Hayat Yayınları, İstanbul 2009, s. 37.

<sup>67</sup> Alberto Toscano, *Fanaticism on The Uses of an Idea (Fanatizm Bir Fikrin Kullanımı Üzerine)*, çev. Barış Özkul, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 132-133.

2. Bilinçaltı ile hareket eden kişiliğin hâkimiyeti

3. Düşüncelerin, duyguların sirayet yoluyla aynı yöne doğru yönelişi

4. Telkin edinilen düşüncelerin uygulamasına hemen başlama isteği. Artık bu özelliklere sahip biri kendisi değildir. İradesi kendisine rehber olmaktan çıkmıştır. Bu bağlılık, insanın medeni yapısında dönüşüme neden olur. Yalnız iken terbiyeli, ahlaklı ve adil olan birey, kitle içerisinde içgüdüleriyle hareket ederek bir canavara dönüşebilir. Bu aşamadan sonra adeta ilkel bir varlığa evrilerek, merhametsiz ve şiddet yönelimli olmuştur.<sup>68</sup> Fetö tarzı örgütlenmelerde bireylerin bu maddeler ile özdeş olduğu tecrübe edilmiştir. Örgüt içinde uyum, mutlak itaatin kutsanması ile işe başlamıştır. Kitle hareketlerinin en temel niteliği de itaati yüce bir değer kabul etmeleri hatta iman ile eşitlemeleridir. Bunun için körü körüne itaat öğretilmeli ve bir davranış modeli haline getirilerek övülmelidir. Bu nedenle bir örgütün doktrinine inanmış insanlar vahşi ve insafsız eylemlerde bulunsa da özünde itaatkârdır.<sup>69</sup>

Bir liderin tesir kapasitesi ise büyük kalabalıkları etkisine almak değildir. Onun yeteneği, ayırıcı nitelik ve üstünlükleri olan daha küçük kitleleri etkileme ve onları büyümesinde gizlidir. Bu insanlar her ne kadar zeki, iş bitirici, kibirli, korkusuz ve önemli mevkilerde olsalar da liderin isteklerine tamamen boyun eğmiş, bütün enerji ve ilhamın ondan alan yaratılışa sahiptirler.<sup>70</sup> Şan, şöhret, makam ve mevki sahibi insanları böyle akıl mantık dışı bir faaliyetin içerisinde yer almaya iten güç, onların maddi sıkıntı yaşamaları değildir. Onları toplumsal düzene saldırmalarının temel nedenini Hoffer, iyi şeylerin tadını almış olmalarına” bağlar.<sup>71</sup> Çünkü grup içi ilişkilerini, grubun gücünü kullanarak liyakat ve hakları olmadan bir takım kadrolaşma, ihale alma vb. dünyevi menfaatlere erişmişler, Hoffer’ın deyişiyle iyi şeylerin tadını, liyakatleri olmadan ve hak etmeden grup içi ilişkiler sebebiyle almışlardır. Hiç kuşkusuz 15 Temmuz darbe girişimini gerçekleştiren takımın üst rütbeli ve makam sahibi insanlardan olması bunu doğrular niteliktedir. Devletin, insanların değer verdiği ve saygı duyduğu bu insanlar bir anda kendilerini kaybederek lider ve grup kutsamasıyla acımasız bir saldırının fâili olmuşlardır.

Sonuçta bir örgüt liderinin sahne alması ve rolünü oynaması için diğer insanların uğraşlarına ve tesadüflere ihtiyaç vardır. Daha doğrusu liderin kendi görevini yerine getirmesi için sahnenin hazırlanmış olması gerekir.<sup>72</sup> 15 Temmuz’a götüren süreçte böyle bir hazırlığın 40 yıla aşkın bir süredir yapıldığı ve eylem sahasının ciddi bir şekilde profesyonelce hazırlandığı tecrübeyle sabittir. Burada dikkate değer olan nokta liderin rolünü oynaması için itaat eden müntesiplerin basit rollerini oynamaları gerekmektedir. Esasında burada her bir şahıs kendi özgür eylemini liderin rolü için

<sup>68</sup> Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 21-22; Her şeye kolayca inanma eğilimi kitlelerin genel karakteri olabilmektedir. En tuhaf ve saçma hikâyelerin bile onlar için gerçekliği ve inandırıcılığı vardır. Onlar için olmayacak olan hiçbir şey yoktur. Telkin ve yayılma yoluyla duygu geçişi çok hızlı olduğundan, oluşan duygunun gücü de artar. Böylece kararsızlık ve şüpheden arınma süreci gerçekleşmiş olur. Hatta herhangi bir şüphe derhal gerçeğe dönüştürülür. Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, s. 28, 35.

<sup>69</sup> Eric Hoffer, *The True Believer (Kesin İnançlılar)*, çev. Erkil Günür, Plato Film Yayınları, İstanbul 2007, s. 132-133.

<sup>70</sup> Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 130.

<sup>71</sup> Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 38.

<sup>72</sup> Hoffer, *Kesin İnançlılar*, s. 128.

sonlandırmıştır. Bütün eylemler tek bir eylemin icrası için tekdüzeleşmiştir. Tek bir kimsenin ideali uğruna bütün ahlakî değerlerden vazgeçilmiştir. Böyle bir darbe girişiminin başarılı olması halinde uzanacak zulmün tahminini yapmak oldukça zordur. Çünkü dinî görünümlü bir telkin ile meşrulaştırılan her haksız ve acımasız hareket, diğerini yok edecek bir güç anlamına gelmektedir.

### 3. Değerlerin Tahrif Edilmesinin Yarattığı Kriz

Câhız, kötü ahlakın insan tabiatına galip gelerek onunla birlikte varlığını sürdürmesi halinde insanın, düşünme, farkındalık, hayâ ve tedbir hallerini kullanamayacağını söyler. Ona göre bu aşamadan sonra bireye hayvanların ahlakı egemen olmaya başlar. O, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli niteliğin düşünme ve farkındalık (temyiz) olduğunu söyler. Bu iki hasletin kullanılmaması halinde insan davranışlarında bozulmanın olacağını belirtir. Böyle biri artık kendisini şehvetin kuşattığı, hayâ duygusunun yitiren, öfkenin kendisini sürekli kışkırttığı ve sükûnetin kendisinden uzaklaştığı kimsedir.<sup>73</sup>

Câhız'a göre adâb, din ve dünya işlerinde kullanılabilen bir alettir. Çünkü din ve dünya işlerinde düzenlilik ve ilkelilik (tedbîr) her şeyin aslıdır. Zira din işlerinde meydana gelen bozulma dünya işlerinde de dengenin bozulması anlamına gelir. Bu açıdan adâb, din veya dünyadan yalnızca biri için geçerli bir değer değildir. Öyle ki Câhız, dünyevî faaliyetlerde görülen her türlü sapmanın dinde de benzer sapmaya yol açacağını söyler.<sup>74</sup> O, dünya ve ahireti iki farklı mekânsal alan olarak izah eder. Hukuk ve ahlaka dayalı değerlerin her iki mekân için benzer olduğunu belirtir. Ona göre böyle bir realite olmadığı takdirde memleket ve devletler varlığını sürdüremez ve yönetim istikrar bulamaz. Örneğin, adalet hem dünya hem de ahiretin hukukuna ait bir değerdir. Dünyada adaleti hiçe sayan her eylem zulümdür. Zulmün dünya ve ahirette karşılığı ise cezadır.

Diğer yönden Câhız, bu dünyada görme yetisini yitiren, yani düşünme, anlama ve analiz etme yeteneğini pasifize eden insanların, ahirette de kalıcı nimetleri göremeyeceklerini, açıkçası kör olacaklarını şu ayete dayandırır.<sup>75</sup> “...bu dünyada kalbi kör olan, ahirette de kör olacak ve doğru yoldan daha da sapmış bulunacaktır.”<sup>76</sup> Bu ayetin yorumunda Câhız, İbn Abbas'ın görüşüne yer Dünyevî işlerine nasıl yön vereceği konusunda aklını kullanmayan bir kimse, bu akli din işlerine aktardığında da benzer şekilde dengeyi kuramaz ve sapma gerçekleşir. Dolayısıyla dünya işlerindeki cehaletin oranı ne kadar ise ahirete dair bilgisizlik daha da fazladır. Çünkü ona göre şahit olduğu gerçekleri fark edemeyen bir insanın henüz görmediği ahiret hakkında bilgisizliği daha da fazladır.<sup>77</sup>

Şu durumda dünyevî faaliyetlerindeki usulsüzlüğün, dinî anlayışa aktarılmaması neredeyse mümkün değildir. Bugün ötekileştirici dinsel örgütlenmelerde her iki sapmanın aynı doğrultuda seyrettiğini yaşanan tecrübe göstermiştir. Dünyada haksız ve hukuksuzca elde edilen, mevki, makam ve itibarların ahirette sahte ve kurgusal bir makam ve mevki düşüncesine götürdüğü pekâlâ

<sup>73</sup> Câhız, *Tehzîbu'l-Ahlak*, s. 13.

<sup>74</sup> Câhız, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinânî, *Felsefetu'l-Ciddi ve'l-Hezl*, şrh. ve tkd. Muhammed Ali ez-Zağbi, (ys. ve ts.), s. 31.

<sup>75</sup> Câhız, *Felsefetu'l-Ciddi ve'l-Hezl*, s. 31.

<sup>76</sup> İsrâ 17/72.

<sup>77</sup> Câhız, *Felsefetu'l-Ciddi ve'l-Hezl*, s. 31.

malumdur. Dünyada yasal olmayan yolları kullanarak yalnızca kendisine lâıyk gördüğü önemli makamları, ahirette kişiye özel bir cennete dönüştüren örgütlerin temel felsefesi, dünyevî organizasyonu ahirete uyarlama istekleridir. Bu aynı zamanda terörize olmuş örgütlerin kendi tanrısını yaratma (hevâ) anlamına da gelmektedir. Ötekileştirici örgütlenmelerde görülebilen organize merhametsizlik, diğerinin hukukunu çok rahat bir şekilde ihlale götürmüştür. Bu aynı zamanda düşünce ve zihniyette oluşan tahrifin yarattığı tahribe de işaret etmektedir. Hatta vicdan ve merhametten yoksun her hareket kendisine zorunlu olarak dinsel bir dayanak bulur. Çünkü yapılan kötülüğü dine mal etmek hem bir teskin hem de telkin etkisi yaratmaktadır. Bu durumu izah sadedinde Blaise Pascal şöyle der: “Dinsel inançlara sığınmadıkça insanlar kötülüğü büyük bir zevk ve acımasızca yapamaz.”<sup>78</sup> Bu cümle Fetö ve benzeri yapıların hak ve hukuk dışı uygulamalarını çok açık bir şekilde ifade etmektedir. Örgüt idealleri için din, adeta kötülüğü motive edici bir aperiitif olarak kullanılmıştır. Bu sayede müntesipler dinî bir motivasyon/isteklendirme ile türlü haksızlığa imza atabilmişlerdir. Yapılan kötülük ve suçların dinî bir kılıfla vicdana onaylatılması acımasız uygulamaların sebebi olmuştur.

Bunun en net tezahürü ise adaletin akamete uğratılmasıdır. Kaldı ki İslam, tevhid ve adaleti egemen kılmanın ilkelerini evrensel bir çağrıyla tüm insanlığa sunan bir dindir. Bu sebeple adalette görülen usulsüzlük tevhidin de ciddi şekilde zedelenmesinin nedenini oluşturur. Oysaki adalet, kök anlamıyla ‘şeylerin aslî fonksiyonunu tanımak’tır. Konumuz itibariye bu tanım, insan hukukunu ilgilendiren bütün alanlarda ehliyet ve liyâkatin dikkate alınmasıdır. Bireylerin hak ve hukukunu tanımak ve her işte insaflı davranmaktır. Aynı zamanda adalet, zulmün varlığı halinde önemli bir görev üstlenmektedir. Bu fonksiyonuyla, zalimin suç olan eylemindeki çarpıklığı ve merhametsizliği düzeltmektedir.<sup>79</sup>

Bunun için toplumun bütün boyutlarıyla adaletten yararlanması zorunludur. Bu realite aynı zamanda adaletin işlevsel ve yerleşik olduğunun kanıtıdır. Bu aşamada adaletin iki ilkesi vardır. İlk olarak, sosyal hayatın ahlakî ilkesidir. Bu anlamıyla adalet, diğerinin hakkını itiraf etmeyi ve saygıyı içerir. Burada doğal bir hal söz konusudur. Adaletin diğer anlamı ise yasal bir sistemi ifade eder. Bunun gereği de yasal olarak bir başkasının hakkını kabul etme, ona saygı duyma, gerektiğinde hakkını zorla almaktır.<sup>80</sup> Ötekileştirici örgütlenme ile oluşan hak ihlallerinde iki ilkenin hiçe sayıldığı çok net görülmektedir. İlk olarak örgüte yüklenen hedef uğruna her yol mubah görüldüğünden ahlak ilkesi yok sayılmıştır. Diğer yönden, kamu kurumlarında örgütün kendi müntesiplerine sağladığı haksız menfaat, başkalarının hakkının gasp edilmesine neden olmuştur. Ne var ki lâıyk olmayan birisine verilen yetki, hak edeni mağdur etmiş ise burada iyi ve hayırdan söz edilemez. Böyle bir yetkiye sahip olmak müsrifliktir. Çünkü adalet ve hakkaniyet ihlal edilmiştir.<sup>81</sup>

Nitekim adaletin bir değer olarak varlığını sürdürebilmesi ancak faal olmasıyla mümkündür. Çünkü adaletin bir dayanma gücü vardır. Adaletin dayanma gücü ve muhafazası, bir toplumu oluşturan bütün bireylerin eşit şekilde faydalanmasıyla mümkündür. Adeta adalet, gökyüzünün

<sup>78</sup> Yaşar Nuri Öztürk, *Allah İle Aldatmak*, Yeni Boyut Yayınları, (46. Baskı), İstanbul 2008, s. 8.

<sup>79</sup> Aristoteles, *el-Adale Hakkun ve Kânûnun*, (Defatîru Felsefe-el-Hakku ve’-Adâletü içerisinde), trc. Aziz Lazrek-Muhammed Hilâlî, nşr. Dâru-Toubkal, (ys.) 2014, s. 14.

<sup>80</sup> Aziz Lazrek-Muhammed Hilâlî, *Mukaddime (El-Hakku ve’-Adâletü İçerisinde)*, s. 5.

<sup>81</sup> Hadduri, *İslam’da Adalet Kavramı*, s.144.



dünyadaki bütün varlığı kuşattığı gibi varlığı bütününüyle sarmalıdır. Şu halde adalet, bütün canlıların kendisinden faydalandığı mutlak iyi olmalıdır. Adalet ancak toplum içerisinde uygulandığı takdirde kendisinden beklenen faydayı ve hayrı sağlar. Nitekim bir tek şahsın kendi kendisine zalim veya adil olması hukuk açısından çok da mümkün değildir.<sup>82</sup> Açıkçası adalet ve hukuk, sosyal bir alanda varlık kazanır. Toplum ise adaletten yararlandığı ölçüde kendisini emniyette ve haklı hisseder. Ötekileştirici örgütlenmelerde adaletin sınırlı bir grup içerisinde kalarak diğerine etki etmemesi hak ihlallerini somut hale getirmiştir. Hak ve hukukta görülen ihlal esasında büyük bir krizin varlığı anlamına gelmektedir. Çünkü zulüm üzere kurulan bir oluşumun varlığını sürdürmesi olanaklı değildir. Bu sebeple ehliyet ve liyâkatı hiçe sayarak adaletin göz ardı edilmesi, ötekileştirici örgütsel oluşumların sonunu hazırlayan en temel faktör olmuştur.

Buradan hareketle millet ve medeniyetin geleceğe taşınması doğrudan adalet ilkesine tabi olmak ile mümkündür. Dolayısıyla bir kurum, grup, topluluk, cemiyet ve devlet adil olarak nitelendirilebilir. Çünkü adalet, geçişli bir eylemdir. Diğerine etki eden ve diğerine anlam kazanan bir değerdir. Birey düzeyinde ise adalet duygusu vicdanî ve fitrîdir. Fakat bireyin fitri olan adalet duygusu grup menfaatinin etkisiyle bozulabilmektedir. Böyle bir durumda bireyin bağlı olduğu topluluk adına yürüttüğü faaliyetler, hak ve hukuka riayete engel olabilmektedir. Çünkü bu aşamada birey, gücünü kendi yetilerinden almamıştır. Kendini ait kıldığı grubun gizli ve örgütlü tümel yetkisini kullanmaktadır. Burada adaletten yoksun olan gücün despotik ve başına buyruk bir tavır takınması son derece doğaldır.<sup>83</sup> Zira güç, servet ve mevkiye eklenmeyen adaletin neye dönüştüğü çok net bir şekilde bu darbe girişimi ile görülmüştür.

Şu halde adaletin uygulanması için gücün olması kaçınılmazdır. Çünkü acziyetin olduğu yerde adaletin ve hakkaniyetin uygulanabilme imkânı kalmamaktadır. Gücü olmayan adaletin aslî görevini icra etmesi ise mümkün değildir. Bu durumda adaletin güce katılmasıyla, haklar teminat altına alınır ve ahlakî yozlaşma önlenmiş olur. Burada ötekileştirici örgütlenmeler gücü adalete katıp kendi idealleri doğrultusunda bir anlam yüklerken; ehliyet ve liyâkat dikkate alındığında adalet, güce katılmış olmaktadır. Gücün adalete eklenmesi (güç adaleti) ötekileştirici örgütlenmelerde çarpık adaletin diğerine zalimane bir güç olarak yansımaları demektir. Buna karşın adil güç, yetki ve sorumluluğun ehil ellerde olmasıdır. Devletin ve milletin yaşaması ve bireylerin milletine ve kurumlarına güven duyması da adaletli güç ile mümkündür. Hz. Ömer'in ifadesiyle adalet, mülkün/egemenliğin temelidir. Bunun için ehliyet ve liyâkat da egemen olmanın itici gücüdür.

Bu aynı zamanda adalete dayalı sınırların tespit edilmesi anlamına gelmektedir. İnsanın bir başkasına zarar veremeyeceği sınırlar içerisine çekilmesi haddizatında adaletin ve hakkaniyetin ürünüdür. Böylelikle güçlü ile zayıf, zalim ile mazlum, iyi ile kötü arasındaki denge sağlanmış olacaktır. Zira toplumsal barış ve huzuru canlı tutan hiç kuşkusuz adalettir. Adaletin yürürlükte

<sup>82</sup> Eric Fayel, *Nakdu-Nazariyyati'l-Hakki't-Tabi (El-Hakku ve'l-Adâletü İçerisinde)*, s. 16; Kur'an, kişinin inkârını ve işlediği günahı kendisine yaptığı bir zulüm olarak değerlendirir. (Lokman 31/13) Ancak şu noktanın altı özellikle çizilmelidir. Günahın bireyi de aşarak sosyal alana geçiş sağlaması adalet ve hukukun devreye girmesini gerektirmektedir. Adaletin suç karşısında yer alması aynı zamanda zulmün ve haksızlığın giderildiği anlamına gelir. Örneğin kısas ve had cezaları ile tazmin gerektiren suçlar sosyal alana geçişli olan öldürme, gasp, iftira gibi suçlar için belirlenen âdil ve yasal işlemlerdir. Bkz. Bakara 2/179; Maide 5/38; Nur 24/20 vb.

<sup>83</sup> Immanuel Kant, *Kanunu'ş-Şuub fi-Haleti't-Tabia (El-Hakku ve'l-Adâletü İçerisinde)*, s. 18.

olmadığı toplumlarda güç odaklı ilişkiler devreye girmektedir. Güçlünün egemen olduğu toplumlarda birlik ve düzenin olması ütopyadır. Bu açıdan adalet ve hakkaniyet, sosyal huzur ve ahengin tartışılmaz dinamiğidir. Kaos ve çatışmanın fitilini ateşleyecek olan temel saik ise adalet ve hakkaniyetten taviz verilmesidir.<sup>84</sup> İbn Haldun, adaletsizliğin ülkenin kalkınmışlık ve gelişmişliğine zarar vereceğini yüzyıllar öncesinden söylemiştir. Ona göre haksızlık ve adaletsizliğe maruz kalan bireylerin işe bağlılıklarıyla çalışma yetenek ve kabiliyetleri zayıflamaktadır. Allah'ın zulmü yasaklamasının temel sebebini de İbn Haldun bu sonuçla ilişkilendirir. Çünkü zulüm, medeniyetin kalkınmasına engel olduğu gibi yeryüzünün yaşanılır olmasına da manidir. Bu nedenle Allah, yeryüzünü kaos ve istikrarsızlıktan arındırmanın yolu olarak adaleti hakim kılmayı ve zulümden arındırmayı emretmiştir.<sup>85</sup>

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bürokratik alanlar, kamuya hizmetin aracı olan makamlardır. Ahlakî birey, gücünü mevkiinden almamalıdır. İnsanî ve ahlakî kişiliğinden bununla birlikte ilmî ve meslekî yeteneğinden almalıdır. Bu aynı zamanda güçlü bir iradenin varlığı anlamına gelmektedir. Aksi durumda iradenin kutsanmış bir lidere teslim edilmesi halinde sahip olunan mevki, zıddı bir işlev üstlenmeye başlayabilir. Bu aşamadan sonra bireyin yetenekleri işgal edilmiştir ve onun üzerinde işgal edenin iradesi hâkimdir.

### Sonuç ve Öneri

Maverdî faziletlerin başı akıl; sonu adalettir, der. Ona göre akıl, faziletlerin var olmasının ve tedbirli davranmanın ilkesidir. Adalet ise faziletlerin neticesidir. Maverdî, ontolojik olarak adalet ve aklın birbirine bağımlı olduğunu söyler. Bir şeyin doğru ve yerinde olduğuna akıl karar verirken (tedbir), adalet, hak ve hukuka uygunluğunu teyit (takdir) eder.<sup>86</sup> Aklın görevi doğru olanı göstermektir. Akıllı kimse şeyler ile ilgili değerlendirme ve yaklaşımlarında aleyhindekileri değil; özellikle lehinde olanları sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirmelidir. İnandığı ve savunduğu şeylerin aklın değil; hevâ ve hevesin ürünü olabileceğini unutmamalıdır.<sup>87</sup> Bu bakımdan akıllı birey, lehinde ve aleyhinde olanı aynı anda görür. Fakat hevasına tabi olan kimse sadece lehinde olanı görür.<sup>88</sup> Fikrin ıslahı, itikatta hak ile batılın, sözde doğru ile yalanın, fiilde çirkin ile güzelin; iyi ile kötünün arasını ayırt edecek kadar ilim öğrenmek ile gerçekleşir.<sup>89</sup> Özellikle 15 Temmuz'a götüren süreçte fikir ve inançta oluşan tahribin ne oranda tahribata neden olacağı son derece açıktır. Buna sebep önyargı ve telkin ile tek bir noktaya odaklanmış bireylerin, aleyhinde olan inanç ve öğretileri, lehlerine olduğunu kabul etmeleridir. Öyleyse bireylere ulaşan bilgilerin sınamasını yapmak için öncelikle şüphenin öğretilmesi, ortak kabullerden ziyade bireysel düşünce ve eleştirinin önemsenmesi gerekmektedir. Bu minvalde Câhız, insanların çoğunu kendilerine gelen bilgilere karşı iki tavır içerisinde olduğunu söyler.

<sup>84</sup> Hökelekli, "Bir Değer Adalet", s. 136.

<sup>85</sup> İbn Haldun, *Devlet*, trc. Osman Arpaçukuru, İlke Yayınları (5. Baskı), İstanbul 2013, s. 64.

<sup>86</sup> Maverdi, *Teshilu'n-Nazar*, s. 6.

<sup>87</sup> Râğıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa ilâ-Mekârimi's-Şerîa (İslam'ın Ahlakî İlkeleri)*, trc. Abdi Keskinsoy, Beşikçi Yayınevi, Trabzon 2003, s. 66.

<sup>88</sup> Casiye, 45/23.

<sup>89</sup> İsfahânî, *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, s. 70.

1. İlk olarak insanların bazısı, kendilerine ulaşan tuhaf haberlerin doğruluğunu araştırmaktan yüz çevirmiş ve kendilerini araştırma ve sorgulama çabasının dışına itmişlerdir.

2. Diğer yünden bazı insanlar, bu tür haberleri yalanlama veya inkâr tavrı takınarak itibar sahibi kimselere sıkı bir şekilde yakınlaşma, absürt şeylerin peşinden gitme ve böylece bir avantaj ve fayda sağlama isteği içerisinde olduklarıdır.<sup>90</sup>

Câhız, bu insanların içerisinde kendilerine ulaşan bilgileri yalanlamakla fazilet ve faydalar elde ettiklerini, bu şekilde tedbirli davranarak aslında yalanı yücelttiklerini söyler. Daha sonra o, araştırma ve sorgulamaksızın taklit ve ikrar alışkanlığını çok kötü bir şey olduğunu söyler.<sup>91</sup> Câhız, bu tarz bir yaklaşım içerisinde olan kimselerin doğru ve hakikati elde edemeyeceklerini belirtir. Ona göre haber şeklinde gelen herhangi bir bilgi öncelikle tahkik edilmelidir. Çünkü Allah'ın emrettiği ve insandan talep ettiği hakikat endişesi, bilgilerin doğruluğunu sınamayı gerektirir. Dolayısıyla bir haberi inkâr etmeye zorlayan iki temel neden vardır.

1. Haber çelişik ve imkânsız bir bilgi sunuyorsa
2. Tabî olana aykırı ise.

Bunun yanında haber, aklî ve ahlakî değerlere aykırılık teşkil ediyorsa sorgulanmalıdır. Şu halde insana ulaşan bilgi, bu maddeleri içermiyorsa doğruluğu imkân içerisinde değildir. Ancak Câhız, burada kesin bir doğruluktan yine söz etmez. Bilgiye olasılık kaydı konularak yine test edilmesini önerir. Öncelikle o, bunun için tedbirli olmaya yönelir. Tedbir ise bilginin doğruluğu hakkında araştırma ve tetkik yapmaktır. Söz konusu tedbirden sonra, elde edilen hakikat, insanın süregelen çabasının ürünü ve doğruyu elde etme isteğidir.<sup>92</sup> Çünkü modern dünya hızla değişmekte ve birçok bilginin tüketildiği bir mekâna dönüşmektedir. Bilginin bu kadar fazla olduğu bir dünyada bilgi, ancak doğru bir şekilde seçilir, değerlendirilir ve kullanılırsa bir güce dönüşür. Eleştirel düşünme bu hızlı değişime uyum sağlamamızı temin ederken; değişken sorularımız karşısında birbiriyle çelişen birçok cevabın yerine karar kılacağımız bir seçeneği düşüncemize sunar.<sup>93</sup> Eleştirel düşünebilen makul bireylerin olduğu bir toplumda hoşgöründen, demokrasi ve üst değerlerden bahsedilebilir. Eleştirel bir kamuoyunun olmadığı toplumlar yanlış düşünme ve kararların sonuçlarına katlanmak zorunda kalan, yerel ve küresel ölçekte hoşgörüsüzlük, şiddet ve savaşların yaşandığı birer istikrarsız bölgelere dönüşmüştür.<sup>94</sup> Fakat unutulmamalıdır ki, insanoğlu ahlakî ve düşünsel gelişimini sürdürdüğü sürece tevhid akidesini kabul etmeye daha da fazla yatkın hale gelecektir. Bu gelişimin sekteye uğraması halinde ise dine karşı paralel dinlerin üretilmesi her daim olasıdır.

Ötekileştirici örgütler zihni bir kodlanmayla belli bir inancı sorgulamaksızın kendi idealleri için gerekli görmüşlerdir. Kodlanmış zihnin ne tür eylemler yapabileceğini yaşadığımız darbe tecrübesi bize göstermiştir. Çünkü ötekileştiren zihin, bir ideolojiye dönüştürdüğü inancını tek geçerli doğru

<sup>90</sup> Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır 1965, III, 238.

<sup>91</sup> Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, III, 238.

<sup>92</sup> Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, III, 238-239.

<sup>93</sup> Hakan Gündoğdu, "Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Cilt: 7, Sayı: 1, Manisa 2009, s. 58-59.

<sup>94</sup> Gündoğdu, "Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılgılar", s. 59.

kabul eder ve diğer düşüncelere en küçük bir değer ve doğruluk payı vermez. Düşünmemek ve öğrenmemenin yarattığı psikolojik gerilim ile son derece saldırgan bir hal sergiler. Çünkü yeni şeyler öğrenme ihtiyacı yoktur. Kendisinin bildiği en doğru bilgidir. Ancak bu bilgi, temeli sağlam olan bir bilgi değildir. Bilinçli bir düşünüş eylemi ise hiç değildir. Öyle ki kendi bilgisinden çok otorite kabul ettiği kimsenin telkin ettiği bilgi en doğrudur. Bu yüzden kimliksiz bilincine egemen olduğunu zanneder ve sorgulama ihtiyacı asla duymaz.<sup>95</sup> Şu halde öncelikle yapılması gereken, aklın eylemi olan tefekkürü dinamik hale getirmektir Bu söylediğimizi çok öncesinde Mu'tezile de dile getirmiştir.

Nazzam'ın düşüncesinde şüphe (şek), inkâra (cahd) göre insan ontolojisine daha uygundur. Çünkü ona göre bir şeyde şek olmadan yakîn (kesin bilgi) olmaz. Bu bağlamda bir kimse şek hali olmadan bir itikattan başka bir itikada asla geçiş yapamaz. Câhız, şek halini, havasa ait bir özellik kabul eder. Ona göre halk, ya inkâr ya da tasdik tarafında yer alır. Bu sebeple şüphe duyulması gereken şeylerde şüphenin öğrenilebileceğini söyler. Şüphenin öğretilmezse orada sabite veya tevakkufun olacağını belirtir.<sup>96</sup> Ebu'l-Huzeyl'e atfedilen şu veciz ifadede görüldüğü üzere bu gibi durumlarda en iyisi "elli şüphe bir yakînden daha hayırlıdır" düşüncesinde olmaktır.<sup>97</sup> Fetö türü yapılarda mutlak kabul veya ret dışında bir alternatifin olmaması şüphe ve sorgulamanın ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Hiç kuşkusuz böyle bir zihnî determinizme engel olmak için şüphe bir metot olarak öğretilmelidir

15 Temmuz darbe girişimi bize, bilgide oluşan bozulmanın inanca oradan da acımasız bir eyleme dönüştüğünü çok net bir şekilde gösterdi. Kur'an bu durumu izah sadedinde şöyle buyurmaktadır. "Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz umuma sirayet ve hepsini perişan eder. Biliniz ki, Allah'ın azabı şiddetlidir."<sup>98</sup> Bu ayet üzerinden denilebilir ki, din adına hareket eden birinin sebep olacağı fitne ve kaos; bir idarecinin yol açacağı fitneden daha tehlikelidir. Çünkü sözü ve kalemi olan bir kimse, insanları doğru ve yanlış yönlendirebilecek güce sahiptir.<sup>99</sup> Bu sebeple İslam, söz ve kalem erbabının adaletli olması ile sadece günahlardan uzak durmayı kastetmez. Asıl olarak âlimin, düşünce ve akli muhakemede adaletli; fikir ve sözde emin olmasını kasteder. Çünkü düşüncede meydana gelen bozulma adalette ciddi sapmalara neden olur ki böyle bir durumda zulüm her boyutuyla kendisini gösterir.<sup>100</sup> Ötekileştirici örgütlemelerde kutsanan şahsın sorgulanamaz öğretileri yönetici konumunda olan bireylerin ellerinde adaletsizlik ve zulüm olarak tezahür etmiştir. Fikir ve tasavvurda oluşan zulmün ürünü olan fitne hareketi göstermiştir ki, fikir ile eylem arasında adalete dayalı bir ilişki olmadığı sürece zulmün varlığı kaçınılmazdır. Öyleyse ıslah, öncelikle ulema sınıfında olmalıdır. Dolayısıyla her ne sebeple olursa olsun her söz, hüküm ve eylem,

<sup>95</sup> İbrahim Gürses, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı:1, Bursa 2001, s. 186; Dünya işlerine düşkün olan bireyin taassub ve taklidin etkisiyle karşıt düşüncedekilere kin beslemesi kendisine tevdi edilen görevin ifasında ciddi sorunlara yol açabilmektedir. Ayrıntı için bkz. Ömer Tozal, "İslam Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi (İbn Kayyım Örneği)", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2015, s. 156.

<sup>96</sup> Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, nşr. Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıriyye, Kahire 2001, III, 112.

<sup>97</sup> Câhız, *Kitabu'l-Hayevân*, III, 20.

<sup>98</sup> Enfal 8/25.

<sup>99</sup> Muhammed Ammara, *el-İslam beyne't-Tenvir ve't-Tezvir*, nşr. Dâru'ş-Şuruk, Kahire 2002, s. 205.

<sup>100</sup> Ammara, *el-İslam beyne't-Tenvir ve't-Tezvir*, s. 206.

adalet ve hakkaniyet içermelidir. Böylece yönetici konumunda olanların düşünce ve eylemleri çok daha fazla emniyette olacaktır.

Neticei kelim İslam, ilke olarak, hedefe doğu yürümeği Müslüman zihne telkin ederken bunun meşru dairede olmasını ısrarla vurgulamaktadır. Çünkü hedefe ulaşmanın tek amaç olması halinde bu uğurda her yolun meşrulaştırılma tehlikesi vardır. Ancak İslam, arzulanan hedef gerçekleşme de insanın hak ve hukuk düzleminde çaba göstermesini ilke olarak benimsemektedir. Bu tavır aynı zamanda ahlak ve hakkaniyet ölçüsünde hareket etmenin zeminini de oluşturmaktadır. Kısacası her işte yetenek ve yeterlilik temel kriter olmalıdır. Bireylere adalet ahlakı öğretilmeli, emanet ve sorumluluk bilinci aşılmalıdır. Emanete ihanetin Allah'a ihanet olduğu ısrarla vurgulanmalıdır. Bir göreve veya işe layık olan ile olmayana ayıracak ilkeler ve ölçütler tespit edilmelidir. Liyâkat ayırımını yapacak şahıslar her açıdan yetenekli, bilgili ve donanımlı olmalıdır. Meşru olmayan veya üstesinden gelinemeyecek görevleri üstlenmeme konusunda son derece hassas olunmalıdır. Böyle bir tercihin menfaatin kaçırılması değil, liyâkate uymak olduğu unutulmamalıdır. Ehliyet ve liyâkate tabi olmanın en temel hedefi, insana fayda sağlamaktır. Yeterli bilgi ve donanımdan yoksun olarak iltimasla elde edilen görevlerin insana zarardan başka bir şey getirmeyeceği bilinmelidir. Hatta iltimas ile elde edilen bir görevin, bizzat bireye, ehliyet sahibine ve işin kendisine zulüm olduğu zihinlere yerleştirilmelidir.

## KAYNAKÇA

- Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, nşr. Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıryye, Kahire, 2001.
- Ammara, Muhammed, *el-İslam beyne't-Tenvir ve't-Tezvir*, nşr. Daru'ş-Şuruk, Kahire, 2002.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara 1997.
- Aristoteles, *el-Adale Hakkun ve Kânûnun*, (*Defatîru Felsefe-el-Hakku ve'Adâletü içerisinde*), ter. Aziz Lazrek-Muhammed Hilâlî, nşr. Dâru-Toubkal, (ys.), 2014.
- Bardakoğlu, Ali, "Ehliyet", *DİA*, İstanbul.
- Birsin, Mehmet, *İslam Hukukunda İnsan Hakları Kuramı*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Câhız Ebu Osman Amr b. Bahr, *Tehzîbu'l-Ahlak*, tlk. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed, nşr. Dâru's-Sahabeti- li't-Turâs, Tanta, 1989.
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır, 1965.
- Câhız, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinânî, *Felsefetu'l-Ciddi ve'l-Hezl*, şrh. ve tkd. Muhammed Ali ez-Zağbi, (ys. ve ts.).
- Cürçânî, Muhammed Şerif, *Mucemu't-Târifat*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, nşr. Dâru'l-Fâdile, Kahire, 2004.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah*, thk. Ahmed Abdulgafur Attar, nşr. Dâru'l İlmi'l Melayin, Beyrut, 1987.
- Dayf, Şevki, *Mu'cemu'l-Vasît*, nşr. Mektebetü'ş-Şurûku'd-Düveliyeye, Kahire.,2003.
- Elik, Hasan, *İnsan Ekseni Din*, İfav Yayınları, İstanbul, 2011.
- Fahreddîn Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Tefsîru'l-Kebir*, nşr. Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1982.
- Farabî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed, *Füsulu'l-Medeni*, çev. Hanifi Özcan, DEÜ Yayınları, İzmir, 1987.
- Fayel, Eric, *Nakdu-Nazariyyati'l-Hakki't-Tabi*, (*Defatîru Felsefe-el-Hakku ve'Adâletü içerisinde*), ter. Aziz Lazrek-Muhammed Hilâlî, nşr. Dâru-Toubkal, (ys.), 2014.
- Firûzâbâdî, Ebu Tahir Muhammed b. Yakub, *Kamûsu'l-Muhît*, thk. Mektebetü-Tahkiku't Turâs, nşr. Müessesetü'r Risale Beyrut, 2005.
- Gündoğdu, Hakan, "Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Öğretimine Dair Bazı Yanılığlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Cilt: 7, Sayı: 1, Manisa, 2009.
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul., 1997.
- Gürses, İbrahim, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı:1, Bursa, 2001.
- Heysemî, Ebû Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, nşr. Dâru'l-Fikr, Beyrut, h.1412.

- Hoffer, Eric, *The True Believer (Kesin İnançlar)*, çev. Erkil Günur, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hökelekli, Hayati, “Bir Değer Adalet”, *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi (DEM)*, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 132-137.
- Hadduri, Macid, *İslam’da Adalet Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, Yöneliş yayınları, İstanbul, 1999.
- İbn Haldun, *Devlet*, ter. Osman Arpaçukuru, İlke Yayınları (5. Baskı), İstanbul, 2013.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu’l-Arab*, nşr. Dâru’s-Sader, Beyrut, 2010.
- İbn Miskeveyh, Muhammed b. Yakub, *Tehzîbu’l-Ahlak*, thk. İmad el-Hilâlî, Beyrut, 2011.
- İsfahânî, Râğîb, *ez-Zerîa ilâ-Mekârimi’ş-Şerîa (İslam’ın Ahlakî İlkeleri)*, ter. Abdi Keskinsoy, Beşikçi Yayınevi, Trabzon, 2003.
- Kant, Immanuel, *Kanunu’ş-Şuub fi-Haleti’t-Tabia, (Defâtîru Felsefe-el-Hakku ve’-Adâletü içerisinde)*, ter. Aziz Lazrek-Muhammed Hilâlî, nşr. Dâru-Toubkal, (ys.), 2014.
- Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, ter. Yunus Ender, Hayat Yayınları, İstanbul, 2009.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Tevîlatu’l-Kur’an*, thk. Mücdî Basillum, nşr. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2004,
- Maverdî, Ebu’l-Huseyn Ali b. Muhammed b. Muhamed, *Teshîlu’n-Nazar ve Tacîlu’z-Zafer fi-Ahlaki’l-Müluk*, thk. Muhyi Hilal Serhan-Hasen es-Saati, Beyrut, (ts.).
- Nacî et-Türkî, *Felsefetu’l-Ahlak beyne Aristo ve Miskeveyh*, nşr. Dâru-Dicle, Ürdün, 2012.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Allah İle Aldatmak*, Yeni Boyut Yayınları, (46. Baskı), İstanbul, 2008.
- Rabinataj, Sayed Aliakbar – Azadboni, Rmezan Mahdavi, “Religion and Politics: Social Justice as the Quranic Aim”, *International Conference on Social Science and Humanity, IPEDR vol: 5*, 2011.
- Sunar, Cavit, “İbn Miskeveyh ve Yunan’da ve İslam’da Ahlak Görüşleri”, *AÜİFV Yayınları*, Ankara, 1980.
- Tahanevî, Muhammed Ali, *Keşşafu-İstîlahî’l-Funun ve’l-Ulum*, thk. Ali Dahruc, tkd. Refik el-Acem, Beyrut, 1996.
- Toscano, Alberto, *Fanaticism on The Uses of an Idea (Fanatizm Bir Fikrin Kullanımı Üzerine)*, çev. Barış Özkul, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.
- Tozal, Ömer, “İslam Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi (İbn Kayyim Örneği)”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2015, (ss.147-184)
- Yıldırım, Mutlu, “Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve Meritokrasi”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2013, s. 353-380.
- Zebîdî, Muhammed Murtaazâ, *Tâcu’l-Arûs*, thk. Mustafa Hicazi, nşr. et-Turâsu’l-Arabî, Kuveyt, 1990-1993.